

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 1

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 1

ISSN 1408-5348 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1775 (Spletna izd.)

UDK 009

Letnik 29, leto 2019, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolito (IT), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc

**Gostujoči uredniki/Editori ospiti/
Guest Editors:**

Lučka Ažman Momirski, Milica Antič Gaber, Jasna Podreka
Petra Berlot (it.)

Prevajalci/Traduttori/Translators:

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*©

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** <http://www.zdjp.si/>

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 03. 2019.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series Historia et Sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA); Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Jasna Podreka & Milica Antić Gaber:

Femicid: pomen poimenovanja pri
preučevanju nasilnih smrti žensk
*Femminicidio: l'importanza della
denominazione nell'esaminazione
delle morti violente delle donne*
*Femicide: the Meaning of Naming
in the Study of the Violent
Deaths of Women* 1

Jasna Podreka: Characteristics of Intimate

Partner Femicide in Slovenia
*Caratteristiche dei femminicidi perpetrati
da partner intimi in Slovenia*
*Značilnosti intimnopartnerskega femicida
v Sloveniji* 15

Magdalena Grzyb: Violence against Women

in Poland – the Politics of Denial
*La violenza contro le donne in Polonia –
la politica della negazione*
*Nasilje nad ženskami na Poljskem –
politika zanikanja* 27

Vedrana Lacmanović: Femicid u Srbiji:

potraga za podacima, odgovorom institucija
i medijska slika
*Il femminicidio in Serbia: ricerca di dati,
risposte dalle istituzioni e
immagine multimediale*
*Femicid v Srbiji: raziskovanje,
odgovori institucij in
multimedijska podoba* 39

Boštjan Udovič & Danijela Jačimović:

Osamosvojitve držav in »pozaba« zgodovinskih
dosežkov: primer ne-nadaljevanja gospodarske
diplomacije Jugoslavije v Sloveniji in
Črni gori po njuni osamosvojitvi
*L'indipendenza degli stati e «l'oblio» dei loro risultati
storici: il caso della discontinuità della diplomazia
commerciale in Slovenia e nel Montenegro*
*The Independence of Countries and the
"Forgotten" Legacy: the Case of Discontinued
Commercial Diplomacy of Socialist Yugoslavia
in Slovenia and Montenegro* 55

Renata Allegri: The Terraced Landscape

in a Study of Historical Geography
*Il paesaggio terrazzato in uno studio
di geografia storica*
*Terasirana krajina v študiji
zgodovinske geografije* 69

Martina Slámová, František Chudý,

**Julián Tomašík, Miroslav Kardoš &
Juraj Modranský:** Historical Terraces –
Current Situation and Future Perspectives for
Optimal Land Use Management:
The Case Study of Čierny Balog
*Terrazzamenti storici – la situazione attuale
e le prospettive future per una gestione
del territorio ottimale: il caso studio
di Čierny Balog*
*Zgodovinska terasirana krajina –
trenutno stanje in prihodnje perspektive
za optimalno upravljanje rabe zemljišč:
študija primera Čierny Balog* 85

Martina Bertović & Goran Andlar:

Kulturni krajobraz sive Istre – analiza
terasiranog krajobraza grada Oprtlja
*Paesaggio culturale dell'Istria grigia –
analisi del paesaggio terrazzato di Portole*
*The Grey Istria Cultural Landscape –
The Analysis of Town of Oprtlj*
Terraced Landscape 101

Ines Hrdalo, Anita Trojanović &

Dora Tomić Reljić:
The Terraced Landscape as a Part of the
Dubrovnik Regional Identity:
Cross Time Study of the Region Dubrovačko
Primorje (Republic of Croatia)
*Il paesaggio terrazzato come parte
dell'identità regionale di Dubrovnik:
ricerca nel tempo della regione
Dubrovačko Primorje
(Repubblica di Croazia)*
*Terasirana krajina kot del dubrovniške
regionalne identitete: raziskava regije
Dubrovniškega Primorja tekom časa
(Republika Hrvatska)* 125

Boris Dorbić & Milivoj Blažević:

Povijesni prikaz uzgoja i zaštite ukrasnih
ptica u Šibeniku tijekom 20. stoljeća

Rassegna storica dell'allevamento

e della protezione di uccelli ornamentali

a Sebenico durante il XX secolo

A Historical Review of Breeding and

Protection of Ornamental Birds in

Šibenik during the 20th Century 141

Kazalo k slikam na ovitku 162

Indice delle foto di copertina 162

Index to images on the cover 162

Navodila avtorjem 163

Istruzioni per gli autori 165

Instructions to Authors 167

received: 2019-02-22

DOI 10.19233/ASHS.2019.04

FEMICID U SRBIJI: POTRAGA ZA PODACIMA, ODGOVOROM INSTITUCIJA I MEDIJSKA SLIKA

Vedrana LACMANOVIĆ
Mreža Žene protiv nasilja, Srbija
e-mail: vedrana@azc.org.rs

ABSTRACT

In this article, we tried to answer what were the manifestations, causes and consequences of femicide in the family-partner context in Serbia. Data were collected from various sources: media reports from the media archive Ebart, the reports of the WAV Network, the Ombudsman's Reports, and the existing positive legal DV regulations. Through quantitative and qualitative research approach methods of data analysis and synthesis, observation methods, descriptive method, comparative method, and classification method were applied. It has been found that there are no official statistics on femicide and that a new body should be established to collect and analyze data about it.

Keywords: femicide, murder of women, violence against women, firearms, media.

IL FEMMINICIDIO IN SERBIA: RICERCA DI DATI, RISPOSTE DALLE ISTITUZIONI E IMMAGINE MULTIMEDIALE

SINTESI

In quest'articolo, abbiamo cercato di spiegare le manifestazioni, le cause e le conseguenze del femminicidio di partner all'interno della cerchia familiare in Serbia. I dati sono stati raccolti da varie fonti: i rapporti dei media dell'archivio dei mass media Ebart, i rapporti della rete WAV, i rapporti dell'Ombudsman e le cosiddette norme positive DV giuridiche esistenti. Attraverso metodi di ricerca quantitativa e qualitativa sono stati applicati metodi di analisi e sintesi dei dati, metodo di osservazione, metodo descrittivo, metodo comparativo e metodo di classificazione. È stato rilevato che non esistono statistiche ufficiali sul femminicidio e che si dovrebbe creare un nuovo organo per raccogliere e analizzare i dati a riguardo.

Parole chiave: femminicidio, omicidio di donne, violenza contro le donne, armi da fuoco, media

UVOD

Femicid je najbrutalnija, krajnja konsekvencija nasilja prema ženama i problem sa kojim se suočavaju sve države u svetu. Procenjuje se da svake godine nasilno bude ubijeno 60 000 žena (Racovita, 2015). Istraživanja pokazuju da je u Meksiku ubijeno 6 žena dnevno (Estrada Mendoza de la Luz, 2014), u Južnoj Africi jedna žena na svakih 6 sati (Mathews et al., 2004), u Americi skoro 3 žene dnevno ubiju partneri (O'hara, 2017), u Francuskoj jedna žena ubijena je od strane partnera na svaka dva i po dana (Leray & Monsalve, 2017), u Australiji jedna žena ubijena je na svaka 3 dana (Mouzos, 1999), u Velikoj Britaniji ubijene su 2 žene nedeljno (Brennan, 2016).

U zemljama okruženja (Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, Rumunija) nema zvaničnih i javno dostupnih informacija o femicidu koje bi objavljivale nadležne institucije/organizacije niti se podaci o ovom problemu sistematski prikupljaju i analiziraju. Prema podacima Eurostata za 2015. godinu u Crnoj Gori prosek femicida je 0,93 na 100 000 žena, u Bosni i Hercegovini ova brojka bila je 0,7 na 100 000 žena, u Mađarskoj 0,66 na 100 000 žena, Hrvatskoj 0,57 na 100 000 žena, dok je prosek u zapadnoevropskim zemljama 0,4 na 100 000 žena (Burba & Bona, 2017). I pored pokušaja da se izvrši poređenje na nivou zemalja, dostupnost relevantnih podataka je prilično ograničena. Osim što za pojedine zemlje podataka uopšte nema, postoje i ogromne razlike u načinu prikupljanja podataka u pogledu toga koji se slučaj kategorizuje kao femicid (u odnosu na pol žrtve i relaciju žrtve i učinioca).

Bez obzira na ozbiljnost, učestalost i rasporostranjenost ovog društvenog problema, slika koju o njemu imamo još uvek je parcijalna i maglovita, a postojeće podatke nemoguće je porediti. Razloge treba tražiti u tome da nema jedinstvene, univerzalne i međunarodno prihvaćene definicije ovog pojma. Kompleksnost sagledavanja femicida ogleda se i u tome da su podaci za neke zemlje nedostupni ili se ne prikupljaju, dok zemlje koje prikupljaju podatke o femicidu koriste različite izvore, različite metodologije i beleže različite podatke o svakom konkretnom slučaju. Osim toga, oblici femicida razlikuju se po zemljama zbog kulturoloških i geopolitičkih uticaja, na primer dok su negde zastupljeniji ubistva žena od strane bandi i oružanih snaga, negde su zastupljeniji femicidi u partnerskom odnosu.

Dostupnost i mogućnost komparacije podataka ključni su za definisanje i razumevanje femicida, njegovih manifestacija, uzroka i posledica, a samim tim i njegovo suzbijanje i sprečavanje. Krajem 2013. godine usvajanjem Rezolucije 68/191. Preuzimanje akcija protiv rodno zasnovanih ubistava žena i devojaka (General Assembly UN, 2013), Generalna skupština Ujedinjenih nacija pozvala je zemlje članice da preduzmu mere u cilju suprostavljanja femicidu, među kojima je istaknuto

da je neophodno unaprediti prikupljanje i analizu podataka. Takođe, u svom obraćanju Komisiji za status žena 2016. godine UN specijalna izveštačica za nasilje prema ženama Dubravka Šimonović, ukazala je na značaj prikupljanja podataka i pozvala države članice da uspostave „Femicide watch“ – telo koje bi se bavilo prikupljanjem, praćenjem i analizom podataka o femicidu. U Srbiji se sa prikupljanjem podataka započelo 2010. godine, kada je Mreža Žene protiv nasilja razvila svoju bazu podataka. I pored brojnih apela i ukazivanja da bi podaci i analize o ovom fenomenu trebalo da budu prikupljeni i objavljeni od strane nadležnih institucija, izveštaji Mreže Žene protiv nasilja i dalje su jedini dostupan izvor koji javnosti rasvetljava razmere i karakteristike femicida u Srbiji.

Imajući u vidu neistraženost ovog fenomena, te ozbiljnost i nenadoknadive gubitke koje ostavlja u društvu, ovaj članak ima za cilj da predstavi na koji način dolazimo do podataka o femicidu u Srbiji, koje su njegove razmere i karakteristike, kakva je veza između femicida i ratova vođenih na prostorima bivše Jugoslavije, kakav je odgovor državnih institucija na ovaj problem, te kako i koliko mediji utiču na to da se on zaustavi i prevenira.

Materijali i metode

Empirijski deo rada zasniva se na rezultatima metodologije koja je uključila:

- Analizu sadržaja prikupljenih novinskih članaka iz press clippinga o rodnoj ravnopravnosti i ženskim pravima koji svakodnevno stiže Mreži Žene protiv nasilja iz medijskog arhiva Ebart za period od 01. januara 2010. godine do 31. decembra 2016. godine. Za svaki slučaj femicida informacije su prikupljene isčitavanjem i analizom svih članaka iz dnevnih, nedeljnih i mesečnih izdanja štampanih i elektronskih medija koji su pristigli u okviru monitorisanog press clippinga, a govore o razmatranom slučaju femicida.
- Analizu podataka iz baze Mreže Žene protiv nasilja u koju se beleže podaci o slučajevima femicida u Srbiji (za period 2010–2016 godina). Rezultati ove analize pokazuju rasprostranjenost femicida u Srbiji, njegove karakteristike u smislu relacije učinioca i žrtve, starosti žrtava, okolnosti nastupanja smrti i istorijata vršenja nasilja, te načina i uticaja medijskog izveštavanja o ovom problemu.
- Analizu sekundarnih izvora podataka – Izveštaja o femicidu za 2016. godinu (analiza postupanja policije, tužilaštva i centara za socijalni rad), preporuka Zaštitnika građana u vezi slučajeva nasilja u porodici i femicida, te pozitivno-pravne regulative u Republici Srbiji medijskih članaka.

Slika 1: Kampanja „Zašto ih nema među nama“, 2003 (Autonomni ženski centar, Arhiv).

Ove analize pokazale su kako izgleda institucionalni odgovor na nasilje u porodici i femicid u Srbiji, kao i kakva je korelacija između femicida, vatrenog oružja i ratova koje je Srbija vodila devedesetih godina.

Primenjene metode naučnog istraživanja opredeljene su karakteristikama predmeta i postavljenim ciljevima. Kroz kvantitativni i kvalitativni istraživački pristup primenjene su metoda analize i sinteze podataka, metoda opažanja, metoda deskripcije, komparativna metoda, te metoda klasifikacije.

U Srbiji, kao ni u zemljama okruženja,¹ nijedna državna institucija ne prikuplja, ne analizira i ne objavljuje zvaničnu statistiku o femicidu. Svakodnevno pružajući podršku ženama koje preživljavaju nasilje, od kojih su neke u visokom riziku da budu ubijene, ženske organizacije prve su prepoznale ozbiljnost i važnost definisanja i rešavanja ovog društvenog problema. U cilju ukazivanja na opasnost i potrebu prevenciranja femicida Autonomni ženski centar je 2003. godine realizovao kampanju pod nazivom „Zašto ih

nema među nama“ (Slika 1 i 2), a sedam godina kasnije koordinišući rad Mreže Žene protiv nasilja inicirao je i uspostavio prvu bazu za prikupljanje podataka o femicidu u Srbiji.

Jedini javno dostupan izvor podataka u trenutku donošenja odluke o beleženju statistike o femicidu, pa i danas, predstavljali su medijski izveštaji, a praksu prikupljanja podataka iz medija, već su započele feministkinje u drugim evropskim zemljama kao što su Italija, Španija, Nemačka i druge. Razmatrano je i prikupljanje podataka iz drugih izvora, pre svega iz policijskih izveštaja, ali to nije bilo moguće jer podaci o ubistvima u tim izveštajima nisu bili rodno razvrstani, nije beležena relacija učinioca i žrtve, a nije se moglo razlikovati ni da li je neko ubistvo posledica saobraćajne nesreće ili voljnog i svesnog akta nasilnika. Prepoznavanje značaja uticaja medija na razumevanje fenomena i podizanje svesti javnosti o društvenom problemu nasilja prema ženama, te već tada prisutan senzacionalizam u izveštavanju o ovoj temi, bio je razlog više da se podaci prikupljaju iz medija. Sve ovo doprinelo je tome da Mreža Žene protiv nasilja (koju koordiniše ženska nevladina

¹ Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Kosovo.

organizacija Autonomni ženski centar iz Beograda), 2010. godine započne prikupljanje podataka o femicidu u Srbiji, monitoringom medijskog izveštavanja o njemu.

Pre početka prikupljanja podataka bilo je potrebno odrediti, referentnu definiciju koja će činiti osnovu za dalje istraživanje. Istražujući o poreklu termina došlo se do informacije da je on prvi put upotrebljen u Engleskoj početkom XIX veka (Corry, 1801), ali se njegovo definisanje vezuje za feministički pokret u Americi osamdesetih godina XX veka i Dajanu Rasel (*Diana Russell*). Rasel je femicidom nazvala „ubistva žena samo zato što su žene“,² ali je kasnije redefinišući pojam sa profesorkom Kaputi (*Jane Caputi*), istakla da je za femicid karakteristično to što je učiniocu relevantan motiv „mržnja, prezir, zadovoljstvo ili osećaj vlasništva/posedovanja žene“ (Caputi & Russell, 1990). Sledeći feministički pristup, Mreža Žene protiv nasilja definisala je femicid kao „rodno zasnovano ubistvo, učinjeno nad ženama, devojkama, devojčicama pa i bebama ženskog pola od strane osoba muškog pola“, uz napomenu: „Da bi se neko ubistvo okarakterisalo kao femicid učiniocu mora biti relevantan pol žrtve, tj. upravo činjenica da je žrtva žena. Kao takav, femicid je zločin protiv žena, motivisan mržnjom prema ženama, prezirom i osećajem nadmoći, u kom učinilac misli da ima pravo da oduzme život ženi“.

Podaci o femicidu prikupljaju se pregledanjem medijskih priloga (štampanih, elektronskih medija i internet stranica) koji Mreži Žene protiv nasilja svakodnevno pristižu iz medijskog arhiva Ebart. Medijski arhiv Ebart je kompanija osnovana 2000. godine, čija je osnovna aktivnost čuvanje podataka iz štampanih (nacionalnih i lokalnih) medija i informativnih emisija 5 televizija sa nacionalnom pokrivenošću, u elektronskoj formi. Od nastanka do danas ovaj arhiv skladišti više od 2 000 000 tekstova iz štampanih medija i oko 250 000 video priloga. Usluga slanja press clippinga podrazumeva da Mreži Žene protiv nasilja svakog jutra stiže clipping u .pdf formatu.³ Ovi medijski prilozi odnose se u širem smislu na oblast rodne ravnopravnosti i ženskih prava. Za svaki slučaj femicida koji se pojavi u medijima arhivira se minimum jedan medijski članak, a podaci u bazu se beleže tek nakon što se isčitaju svi članci koji govore o tom slučaju i prikupi što veći broj informacija.

Prva baza za prikupljanje podataka je obuhvatila sledeća pitanja: datum ubistva, inicijale žrtve, starost učinioca i žrtve, mesto ubistva (po okruzima), broj (maloletnih) lica koja su ostala bez majke, relaciju učinioca i žrtve, okolnosti nastupanja smrti, život u zajedničkom domaćinstvu, femicid praćen suicidom. Uvidevši njihov značaj za definisanje fenomena, vremenom su dodata i pitanja koja se odnose na isto-

rijat vršenja nasilja, posedovanje vatrenog oružja, a ukoliko je do njih moguće doći beleže se i informacije o učesću učinioca u ratovima koje je Srbija vodila devedesetih godina.

Iako referentna definicija ima širi obuhvat, podaci se prikupljaju samo za punoletne žene, koje imaju prebivalište na teritoriji Republike Srbije i ubijene su od strane muškog partnera ili člana porodice, zbog čega govorimo o femicidu u porodično-partnerskom kontekstu. Ovako određen obuhvat analize femicida nailazi na različite kritike u stručnoj i opštoj javnosti: s jedne strane postoje tvrdnje da ženske organizacije preuveličavaju problem, dok se s druge strane zahteva proširivanje uzorka analize na sva (nasilna) ubistva žena bez obzira na kontekst u kome su se dogodila. Kako bi se razjasnilo zašto se prikupljaju podaci samo za porodično-partnerski kontekst, važno je ukazati na postojeća ograničenja u prikupljanju podataka iz medija.

Prvo ograničenje tiče se toga da govorimo o minimumu ubijenih žena, jer je moguće da nisu svi slučajevi dospeli u medije, te se može pretpostaviti da je taj broj i veći. Osim toga, u medijima nema izveštaja o ženama koje su umrle od posledica dugogodišnjeg trpljenja nasilja. Od početka 2016. godine, uvedena je i praksa da se za svaki pokušaj ubistva žene proveri da li je reč o još jednom femicidu imajući u vidu da mediji najčešće ovakve slučajeve ne isprate od početka do kraja ili da se do informacija dođe mesecima kasnije. Ponekad mediji izveste o ubistvima žena koje su pronađene mrtve (na ulici, u svojoj kući), ali je učinilac nepoznat. Ukoliko pretpostavimo da su zbog manje fizičke i društvene moći ove žene bile na meti provalnika, pljačkaša, silovatelja, mogli bismo govoriti o femicidu. Međutim, ovakvih članaka je na godišnjem nivou manje od 5, oni su vrlo kratki i ne sadrže dovoljno informacija na osnovu kojih bi se mogao utvrditi broj, pol, motiv učinioca/učinilaca, njegova/njihova relacija sa žrtvom, a ponekad je nemoguće utvrditi da li se radi o prirodnoj ili nasilnoj smrti.

Drugo ograničenje tiče se toga da se podaci prikupljaju samo za žene koje su ubili partneri ili članovi porodice, a što je posledica više faktora. Budući da organizacije članice Mreže Žene protiv nasilja pružaju specijalizovanu podršku ženama koje preživljavaju nasilje u porodici i partnerskom kontekstu, fokus je na femicidu tj. ubistvima žena koja su krajnji ishod kontinuumu nasilja kome su bile izložene od strane partnera ili člana porodice. Takođe, karakteristike femicida u porodično-partnerskom kontekstu razlikuju se od drugih oblika femicida, a samim tim i faktori rizika od njega, te se on kao takav izolovano posmatra i analizira. Treći razlog je taj što je novinskih članaka o

2 Na Međunarodnom sudu za zločine protiv žena 1976. godine, Rasel je svedočila o brojnim primerima muškog nasilja nad ženama i devojčicama širom sveta, čiji je krajnji ishod bila smrt definišući ih kao femicid. Njena namera je bila da se taj termin politizuje i skrene pažnja na mizoginiju koja dovodi do ovih smrtonosnih praksi prema ženama, na šta rodno neutralni termini poput homicida ne ukazuju.

3 Više o Medijskom arhivu Ebart možete se informisati putem njihove internet stranice: <http://www.arhiv.rs/o-nama/>.

Slika 2: Kampanja „Zašto ih nema među nama“, 2003 (Autonomni ženski centar, Arhiv).

femicidima van porodično-partnerskog konteksta vrlo malo, kratki su i ne sadrže dovoljno informacija. U ovim slučajevima je vrlo teško utvrditi motiv „*mržnje tj. prezira i osećaja nadmoći nad ženom*“, koji je ključan da bi se neko ubistvo kvalifikovalo kao femicid i razlikovalo od drugih ubistava, kao što su ubistva u saobraćajnim nesrećama, ubistva iz nehata itd. Na primer, mediji u poslednjih nekoliko meseci izveštavaju o tome da je devetnaestogodišnja K.K. ranjena tokom pljačke pumpe podlegla povredama. O ovom slučaju mogli bismo govoriti kao o femicidu jedino uz pretpostavku da su mesta na kojima rade žene češća meta pljačkaša zbog toga što one imaju manje fizičke snage da se odbrane, ali to ne možemo tvrditi jer bi i muškarac mogao biti ubijen pod istim okolnostima.

Treće ograničenje tiče se toga da se prikupljaju podaci samo za slučajeve ubistava žena u kojima je učinilac muškog pola. Sledeći feminističku teoretičarku, Dajanu Rasel koja je istakla da se ubistva žena od strane žena ne mogu nazvati femicidom (već žensko-ženskim ubistvima) ovi slučajevi se ne prate i ne beleže. Rasel je istakla

da bi se ubistvo žene od strane žene moglo karakterisati kao femicid samo u slučaju kada ona ubije drugu ženu sledeći patrijarhalnu praksu (na primer ukoliko majka ubije ćerku samo zbog toga što je ženskog pola). Međutim, medijskih izveštaja o ovakvim slučajevima gotovo da nema, a i ukoliko se pojave vrlo su kratki i iz njih nije moguće utvrditi motiv za ubistvo.

Četvrto ograničenje tiče se toga da se podaci prikupljaju samo za punoletne žene jer u medijima gotovo da nema izveštaja o ubistvima devojčica i beba ženskog pola. Osim toga, mediji ponekad izveste o ubistvu bebe, ali se podjednako izveštava i o ubistvima ženske i muške dece, te ne bismo mogle tvrditi da postoji ciljano ubijanje beba samo zato što su ženskog pola. Osim toga, članci o ovakvim slučajevima su sporadični, vrlo kratki i sa nedovoljno podataka na osnovu kojih bi se mogao utvrditi motiv ubistva.

Peto ograničenje tiče se toga da se podaci prikupljaju samo za teritoriju Republike Srbije (bez Kosova). Iako mediji ponekad izveste o ubistvima žena koje su poreklom iz Srbije, ali žive i rade u inostranstvu, ovi

Tabela 1: Broj femicida prema kontekstu i starosti žrtve (2010–2016).

Starost žene	Partnerski kontekst	Porodični kontekst	Broj femicida	U %
18–25 godina	15	1	16	7.11 %
26–35 godina	36	2	38	16.89 %
36–45 godina	45	5	50	22.22 %
46–55 godina	39	3	42	18.67 %
56–65 godina	16	16	32	14.22 %
Preko 65 godina	12	35	47	20.89 %
Ukupno:	163	62	225	100 %

Tabela 2: Broj femicida prema relaciji učinioca i žrtve (2010–2016).

Relacija učinioca i žrtve	Broj femicida	U %
Bivši partner	16	7.11 %
Bivši suprug	24	10.67 %
Partner	46	20.44 %
Sin	32	14.22 %
Suprug	77	34.22 %
Unuk	10	4.44 %
Drugo ⁴	20	8.89 %
Ukupno:	225	100 %

slučajevi se ne beleže. S druge strane, u statistiku ulaze slučajevi u kojima su nasilnik i žrtva državljani Republike Srbije, ali nasilnik odvede partnerku u inostranstvo i tamo je usmrti.

Šesto ograničenje tiče se toga da u medijima gotovo da nema izveštavanja o smrti žena kao posledice genitalnog sakaćenja, ubistvima žena pripadnica nacionalnih manjina, ubistvima lezbejki i drugim oblicima femicida. Svakako ne treba zanemariti ni nasilje i moguće rizike od femicida kome su izložene žene izbeglice, od kojih su neke u tranzitu, a neke trajno nastanjene u Srbiji.

REZULTATI I DISKUSIJA REZULTATA

Razmere i karakteristike femicida u Republici Srbiji

Na osnovu medijskih izveštaja koje je analizirala Mreža žene protiv nasilja, utvrđeno je da je u proteklih 7 godina od strane partnera ili člana porodice ubijeno najmanje 225 žena na teritoriji Republike Srbije. Kao kolateralne žrtve među kojima su deca, rođaci/-ke, prijatelji/-ce i komšije/-inice ubijenih žena stradala je 41 osoba. Bez majke je ostalo 330 osoba (od toga skoro polovina su maloletna deca). Iako broj femicida varira iz godine u godinu, u proseku svake godine u Srbiji partneri i članovi porodice ubiju najmanje 33 žene, što znači da je na svakih 11 dana ubijena jedna žena.

Prema prikupljenim podacima utvrđeno je da je najmlađa žrtva imala 18 godina, dok je najstarija imala 90 godina. Iz iznad prikazane tabele vidimo da je skoro svaka četvrta ubijena žena bila starosti između 36 i 45 godina, dok je svaka peta bila starosti preko 65 godina. Oko 18% žena bilo je starosti između 45 i 55 godina, između 26 i 35 godina bila je gotovo svaka šesta, dok

je svaka sedma bila starosti između 56 i 65 godina. U životnoj dobi između 18 i 25 godina bilo je oko 7% žena. Razmatrajući kontekst u kome su ubijene možemo zaključiti da je za mlađe žene veći rizik da budu ubijene od strane partnera, dok su žene kasnije životne dobi u većem riziku da budu ubijene od strane člana porodice.

Prema podacima iz Tab. 2 moguće je zaključiti da je svaku treću ženu ubio suprug, a svaku petu partner. Svaka deseta žena usmrćena je od strane bivšeg supruha, dok je njih 7% usmrtio bivši partner. Kada je u pitanju porodični kontekst svaka sedma stradala je od strane sina, a svaka dvadeseta od strane unuka. Oko 9% žena usmrtili su drugi srodnici.

Kada je reč o okolnostima nastupanja smrti, svaka treća žena ubijena je vatrenim oružjem, a najčešće korišćeno oružje je bio pištolj (Tab. 5). Svaka četvrta žena ubijena je nožem, dok je svaka deseta pretučena do smrti. U oko 6% slučajeva uzrok smrti je bilo davljenje, dok je u skoro isto toliko femicid učinjen sekirom. Svaka šesta žena usmrćena je na drugi način.

Razmatrajući istorijat vršenja nasilja pre izvršenja femicida, pregledom medijskih izveštaja utvrđeno je da je u gotovo svakom trećem slučaju nasilje bilo prijavljeno i pre nego što je žena ubijena. U skoro trećini slučajeva prema navodima medija nasilje nije bilo prijavljivano, dok za ostale slučajeve nije bilo moguće utvrditi da li je bilo ranijih prijava.

Femicid u Srbiji i vatreno oružje

Velika dostupnost i rasprostranjenost (ne)legalnog vatrene oružja, laka i brza mogućnost nabavljanja, te njegova jednostavna upotreba predstavljaju ogromnu

4 Relacije između učinioca i žrtve u kategoriji drugo su: brat (3), bratanac (3), otac (3), prijatelj – otac ćerkinog muža (1), rođak (3), svekar (3), zet (4).

Tabela 3: Broj femicida prema okolnostima nastupanja smrti (2010–2016).

Okolnosti nastupanja smrti			Broj femicida	U %
Vatreno oružje	Pištoli	60%	78	34.67 %
	Lovačka puška	16%		
	Kalašnjikov	2%		
Nož			58	25.78 %
Pretučena do smrti			26	11.56 %
Davljenje			14	6.22 %
Sekira			13	5.78 %
Drugo ⁵			36	16 %
Ukupno:			225	100 %

Tabela 4: Broj femicida prema istorijatu vršenja nasilja (2010–2016).

Istorijat vršenja nasilja	Broj femicida	U %
Da	70	31.11 %
Ne	67	29.78 %
Nepoznato	88	39.11 %
Ukupno	225	100 %

pretnju u slučajevima nasilja prema ženama i jedan su od indikatora visokog rizika od femicida. Tome u prilog govori činjenica da je u proteklih 7 godina u Srbiji gotovo trećina žena usmrćena vatrenim oružjem. O tome koliko se rizik od zastrašivanja, povređivanja i ubistva povećava sa prisustvom oružja u kući govori istraživanje koje je pokazalo da je „2/3 žena koje su živele u domaćinstvu u kome je bilo prisutno oružje, izjavilo da je njihov partner koristio isto preteći im da će pucati ili da će ih ubiti“ (Sorenson & Wiebe, 2004). Isto svedoči i primer SAD-a gde je stopa posedovanja vatrenog oružja visoka i gde je „u proteklih 25 godina vatrenim oružjem, od strane partnera, ubijeno više žena nego svim ostalim vrstama oružja zajedno“ (Everytown

for Gun Safety, 2014).

Pitanje rizika od femicida vatrenim oružjem možemo posmatrati u odnosu na ratnu prošlost Srbije, te u pogledu kontrole posedovanja i upotrebe vatrenog oružja. Statistika pokazuje da u Srbiji ima između 960 000 i 970 000 komada registrovanog vatrenog oružja, dok se procenjuje da je u nelegalnom posedu između 200 000 i 900 000 komada vatrenog oružja (Spasić & Tadić, 2017). Istraživanje Viktimološkog društva Srbije iz 2009. godine pokazalo je da postoji korelacija između učestvovanja u ratnim sukobima i upotrebe oružja ili oruđa pri vršenju nasilja, te da su nasilnici koji su imali iskustvo učešća u ratu spremniji da pri vršenju nasilja upotrebe hladno/vatreno oružje, nego oni koji nisu bili učesnici ratnih sukoba (Nikolić-Ristanović, 2010). Treba imati u vidu i činjenicu da u Srbiji gotovo niko ne pruža profesionalnu podršku učesnicima ratova koji se suočavaju sa posttraumatskim stresnim poremećajem i drugim posledicama traumatičnog ratnog iskustva. Tokom ovih 7 godina u Srbiji su se desila tri femicida koja su praćena masovnim ubistvom, i u sva tri slučaja bilo je upotrebljeno vatreno oružje, u jednom slučaju ubica je bio učesnik ratnih dešavanja u Slavnoj 1991. godine, a u drugom se pretpostavlja da je oružje kojim je izvršeno masovno ubistvo doneto iz Slavonije tokom rata devedesetih godina⁶. Sve ove činjenice govore u prilog tome da postoji povezanost između femicida, posedovanja vatrenog oružja i ratova koje je Srbija vodila tokom prethodnih godina.

5 Drugi načini na koje su žene usmrćene: čekić (6), macola (3), letva (3), motka (3) aktiviranje bombe (2), šipka (2), oštar predmet (2), satar (2), spaljivanje (2), bejzbol palica (1), električni kabl (1), bacanje sa sprata zgrade (1), tup predmet (1), lopata (1), betonski blok (1), skalpel (1), oklagija (1), pertla (1), vile (1) i telo pronađeno u fazi raspadanja (1).

6 Slučaj 1: U Velikoj Ivanči, 9. aprila 2013 godine Lj. B. je pištoljem ubio 7 žena i 6 muškaraca, a prema izjavi ministra policije on je bio i učesnik ratnih dejstava u Slavoniji 1991. godine; Slučaj 2: U Kanjiži je R. Š. 17. maja 2015. godine pucajući iz lovačke puške ubio 4 žene i 2 muškarca; Slučaj 3: U Žitištu je S. Z. 01. jula 2016. godine pucajući iz kalašnjikova ubio 2 ženske i 3 muške osobe, a ranio preko 20. Oružje kojim je izvršeno ovo masovno ubistvo bilo je u nelegalnom posedu, a pretpostavlja se da ga je otac Z. S. doneo iz Slavonije tokom rata devedesetih godina.

Slika 3: 18. maj 2017 – Dan sećanja na žene žrtve nasilja (Autonomni ženski centar, Arhiv).

Posjedovanje vatrenog oružja takode je usko povezano sa maskulinim identitetom i moći, a kult oružja je toliko jak i *“njegovo posjedovanje shvata se kao odraz zrelosti i muškosti, što je vidljivo i kod korišćenja oružja prilikom proslava i tugovanja”* (Spasić & Tadić, 2017). Vlasnici oružja u Republici Srbiji u 95% slučajeva su muškarci u odnosu na 5% žena koje poseduju oružje (Small Arms Survey, 2014) Takođe, kada su u pitanju profesije u kojima se koristi oružje kao što su vojska, policija ili privatno obezbeđenje muškarci čine većinu zaposlenih u ovim službama. Istraživanje o povezanosti posjedovanja oružja i ubistava žena u periodu od 2007. do 2012. godine, pokazalo je da se Srbija po stopi ovih ubistava nalazi na 17 mestu od 48 posmatranih zemalja (Racovita, 2015, 104).

Nabavljanje, držanje, nošenje, kolekcionarstvo, popravljanje, prepravljanje, promet, posredništvo i prevoz oružja i municije u Republici Srbiji regulisani su *Zakonom o oružju i municiji*, u kome je između ostalog prepoznata veza između krivičnog dela nasilja u porodici i posjedovanja vatrenog oružja. Naime, postojeći *Zakon o oružju i municiji*, u članu 11, među uslovima navodi da se licu ne može izdati dozvola za nabavljanje i držanje oružja iz kategorije B (u koje spada malokalibarsko oružje tj. pištolj koje je najčešće korišćeno

vatreno oružje u slučajevima femicida u Srbiji) ukoliko je ono pravosnažno osuđivano na kaznu zatvora za krivična dela protiv braka i porodice (među kojima je i krivično delo nasilja u porodici). Međutim, ne podnose se zbog svih slučajeva krivične prijave, a čak i ukoliko se to desi, mali broj slučajeva završi utvrđivanjem odgovornosti nasilnika za izvršeno delo nasilja u porodici, što znači da su učinioci nasilja u porodici na neki način „amnestirani“ od ovog uslova. Ovaj zakon ujedno omogućava i stalni nadzor nad posednicima vatrenog oružja jer predviđa bezbednosnu proveru i proveru uslova za bezbedan smeštaj oružja, ali je dosledna primena ovih odredaba u praksi upitna imajući u vidu da je trećina žena ubijena vatrenim oružjem (i legalnim, i nelegalnim).

Zbog korelacije između posjedovanja oružja i nasilja u porodici koje završi smrtnim ishodom u većini država sveta, nasilnicima se oduzima oružje. Oduzimanje oružja licima prijavljenim za nasilje u Srbiji predviđeno je još 2013. godine u *Posebnom protokolu za postupanje policijskih službenika/-ca u slučajevima nasilja u porodici i partnerskom kontekstu*, a to je prepoznato i u novom *Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici* kao element koji povećava rizik od smrtnog ishoda nasilja. Međutim praksa pokazuje da se nije u svim prijavljenim slučajevima

proveravalo da li nasilnik ima oružje i da u slučajevima gde je ustavnovljeno da nasilnik poseduje oružje ono nije uvek oduzimano (Zaštitnik građana, 2016).

Sve pobrojano navodi na zaključak da bi trebalo obezbediti doslednu primenu svih zakonskih odredaba kojima je ova oblast inkriminisana. U tom smislu posebno je značajna primena *Zakona o oružju i municiji* koji omogućava stalni nadzor nad posednicima vatrenog oružja (nakon što im bude odobreno nabavljanje i držanje oružja), kao i sprečavanje mogućnosti da nasilnik dobije dozvolu za nabavljanje, držanje i nošenje oružja. Neophodno je i da se Srbija suoči sa posledicama ratova koje je vodila devedesetih godina posebno u pogledu nelegalnog oružja kao i u pogledu rada sa učesnicima ratova koji se suočavaju s posttraumatskim stresnim poremećajem.

Institucionalni odgovor na femicid u Srbiji

U nameri da se ispita gde su učinjeni propusti u zaštiti života ubijenih žena, Autonomni ženski centar je počevši od 2011. godine razvio praksu obraćanja Zaštitniku građana zahtevom da se izvrši kontrola postupanja u slučajevima u kojima su postojale prijave nasilja i pre nego što je žena ubijena (što se u prethodnih 7 godina desilo u gotovo trećini slučajeva (Tab. 6). Postupajući po apelima ženskih organizacija, ali i službenoj dužnosti Zaštitnik građana utvrdio je propuste nadležnih institucija u 12 od 14 analiziranih slučajeva femicida i uputio preporuke.

Zbirni izveštaj Zaštitnika građana o propustima službi (policije, centara za socijalni rad, zdravstvenih službi) u slučajevima ubistva žena pokazao je: da se nije u svim slučajevima postupalo po prijavama nasilja ili je to postupanje bilo neblagovremeno, da nije bilo razmene informacija o prijavljenom nasilju između nadležnih službi ili je informisanje o istim bilo nepotpuno, da nisu prepoznavali da se radi o nasilju i/ili da su nasilje tretirali kao „bračni sukob/svađu“, da su upućivali žrtve da same vode postupke pred nadležnim organima i uslovljavali da podnesu privatnu prijavu/tužbu (iako se radilo o postupcima koji se vode po službenoj dužnosti). Bilo je slučajeva u kojima nije vršena procena bezbednosnih rizika, onih u kojima nije utvrđivano postojanje oružja, kao i slučajeva u kojima oružje nije oduzeto. Ispostavilo se i da je bilo nedozvoljenog uticaja od strane zaposlenih u institucijama na porodicu žrtve, kao i na samu žrtvu, a nadležni nisu predlagali ni mere zaštite koje im stoje na raspolaganju u cilju pružanja podrške žrtvi (Zaštitnik građana, 2016). Iako je krajnja odgovornost na ubici, možda bi ishod za ovih 12 žena bio drugačiji da su institucije blagovremeno i adekvatno reagovale na njihove pozive u pomoć. Međutim, ono što posebno zabrinjava je činjenica da se ovi „*tipični propusti*“ ponavljaju i pored toga što postoje jasna uputstva za postupanje u slučajevima nasilja prema ženama, o čemu svedoči slučaj femicida iz 2017. godine koji je prikazan u nastavku:

Zloupotreba alkohola, istorijat vršenja nasilja, pretnje nasiljem i ubistvom, vršenje nasilja u lokalnoj zajednici, učešće u ratovima, posedovanje oružja i pristup oružju, dve prijave za nasilje u porodici – nisu bile dovoljne da nadležne institucije procene rizik i spreče da M.I. (60 god) ubije suprugu R.I. (62 god) i njihovog zajedničkog sina D.I. (24 god) (Saopštenje za javnost: Kaznimo neodgovorno postupanje institucija, Mreža Žene protiv nasilja 31. 7. 2017).

Važno je istaći da je procena i upravljanje bezbednosnim rizicima od strane tužilaca i predstavnika/-ca drugih relevantnih institucija predviđena i *Konvencijom Saveta Evrope protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, čija je i Srbija potpisnica.

U nameri da unapredi prikupljanje podataka o femicidu i monitoriše odgovor nadležnih institucija, Mreža Žene protiv nasilja je 2016. godine razvila standardizovani upitnik o postupanju policije, tužilaštava i centara za socijalni rad u periodu pre izvršenog femicida. Prikupljeni su podaci od ovih službi o svim slučajevima femicida u porodično-partnerskom kontekstu, kojih je prema navodima medija u 2016. godini bilo 33. Nalazi ovog izveštaja pokazali su da u 17 (od ukupno 33) slučajeva postoji saglasnost u evidencijama policije, tužilaštava i centara za socijalni rad da nije bilo ranijih prijava nasilja (od strane žrtve ili trećeg lica). S druge strane, kada je reč o slučajevima u kojima je nasilje ranije bilo prijavljeno, podaci variraju u odnosu na evidencije organa (službe), a uočena su i značajna odstupanja u odgovorima za iste predmete. Kada su pitanju ranije prijave odgovori po službama za 33 slučaja femicida zabeležena u 2016. godini izgledaju ovako: od ukupno 29 dostavljenih odgovora policijske uprave izvestile su o ranijim prijavama nasilja u ukupno 8 slučajeva, od 31 dostavljenog odgovora tužilaštva su izvestila da je nasilje bilo prijavljeno u 4 slučaja, dok su centri za socijalni rad koji su dostavili odgovore za 28 slučajeva, izvestili o ranijim prijavama nasilja tom organu u 2 slučaja. Od svih analiziranih odgovora, samo u 1 slučaju sve tri službe postojala je horizontalna povezanost i obaveštenje svih navedenih organa o prijavi nasilja. Osim toga što je uočeno da ne postoji međusobna koordinacija i uvezanost organa, te osim činjenice da službe nisu preduzele sve zakonske mere koje im stoje na raspolaganju u službi zaštite žrtava, uočeno je i da se podaci između službi razmjenjuju s velikom vremenskom pauzom (nakon nekoliko dana ili nedelja) što u slučajevima visokog rizika može biti prekasno (Lukić, 2017).

Imajući u vidu sve femicide koji su zabeleženi, ali i one koji nisu, te posebno se osvrćući na 3 slučaja femicida praćena masovnim ubistvima u proteklih 5 godina u Srbiji, Autonomni ženski centar i Mreža Žene protiv nasilja pokrenuli su peticiju da se 18. maj proglasi Danom sećanja na ubijene žene žrtve nasilja.

Slika 4: Protest 6. decembar 2017 (Foto: Marija Jankovic, Autonomni ženski centar, Arhiv).

Ovaj datum je izabran jer je 2015. godine, u roku od 72 sata, 16. i 17. i 18. maja, ubijeno sedam žena u porodično-partnerskom kontekstu. Ovaj dan zvanično je ustanovljen od strane Vlade Republike Srbije u maju 2017. godine donošenjem *Odluke o ustanovljavanju dana sećanja na žene žrtve nasilja*, deset dana nakon što su predstavnice Autonomnog ženskog centra i Mreže Žene protiv nasilja predale 8000 potpisa podrške peticiji potpredsednici Vlade i predsednici Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost, gđi Zorani Mihajlović. Ovaj datum biće još jedan od datuma kada će ženske organizacije pozivati na odgovornost i vršiti monitoring rada institucija u cilju da se javnost upozna sa tim šta se preduzelo kako bi se žene zaštitile od muškog nasilja i prevenirao femicid.

U cilju sprečavanja nasilja prema ženama u Srbiji je usvojen *Zakon o sprečavanju nasilja u porodici*, koji je stupio na snagu 1. juna 2017. godine. Ovaj zakon doneo je novine u zakonodavstvo Srbije od kojih su u cilju prevencije femicida (i već ustanovljenih propusta nadležnih službi) najznačajnije: hitne mere (mera privremenog udaljenja učinioca iz stana i mera privremene zabrane učiniocu da kontaktira žrtvu nasilja i prilazi joj) koje izriče policijski službenik i traju 48 sati s mogućnošću produženja do 30 dana što omogućava zaštitu žrtve

sad i odmah i daje vremena da se ona osnaži i upozna s mogućim postupcima zaštite i da ih pokrene; obavezna procena rizika od ponavljanja nasilja; obavezna koordinacija i saradnja između nadležnih službi i evidencija slučajeva nasilja. Ustanovljena je i disciplinska odgovornost sudija i tužilaca za nepostupanje u definisanim rokovima, kao i mogućnost pokretanja prekršajnog postupka protiv odgovornog lica u državnom organu koje ne prijavi, ne odreaguje na prijavu ili opstruira prijavljivanje i reagovanje na saznanje o nasilju u porodici ili neposrednoj opasnosti od njega.

Iako se efekti primene zakona tek očekuju, treba napomenuti da su skoro mesec dana nakon njegovog stupanja na snagu (u julu 2017. godine) u Srbiji zabeležena dva slučaja femicida (jedan ispred prostorija centra za socijalni rad i drugi u prostorijama centra za socijalni rad) u kojima su ubijene 2 žene i jedno maloletno dete. U oba slučaja nasilje je prethodno prijavljivano institucijama, a nasilnici osuđivani za nasilje prema ženi i detetu i nasilničko ponašanje. Kao prvi odgovor na ove slučajeve, profesionalci i profesionalke zaposleni u socijalnim službama istakli su svoj loš položaj unutar sistema, ni na koji način se ne osvrćući na to zbog čega nisu primenili odredbe o obaveznoj saradnji koje su predviđene *Zakonom o*

Slika 5: Protest jul 2017 (Foto: Marija Jankovic, Autonomni ženski centar, Arhiv).

sprečavanju nasilja u porodici. Nadležno Ministarstvo za rad, zapošljavanje i socijalna pitanja, sprovedo je kontrolu i konstatovalo da su u prvom slučaju femicida učinjeni propusti u radu centra za socijalni rad (Zorić, 2017), smenjena je direktorka Gradskog centra za socijalni rad (Novosti online, 2017) i pokrenut disciplinski postupak protiv 7 zaposlenih, a njihov ishod je još uvek neizvestan (Jovićević, 2017a). Istraga u drugom slučaju još uvek nije gotova (Jovićević, 2017b).

Femicid u Srbiji nije ustanovljen kao posebno krivično delo, već se ubistva žena procesuiraju kao i sva druga ubistva prema važećem *Krivičnom zakoniku*. Zadržana kazna za krivično delo ubistva (čl. 113) iznosi od 5 do 15 godina, dok je za krivično delo teškog ubistva (čl. 114) moguće izreći kaznu od 10 do 40 godina. Imajući u vidu da se podaci o femicidu prikupljaju na osnovu medijskih izveštaja u kojima se podaci o presudama za femicid pojave u jako malom broju slučajeva, često mesecima nakon izvršenja femicida, nemoguće je utvrditi kako se procesuiraju ovi slučajevi,

koliko dugo traju postupci i da li se učiniocima izriču adekvatne kazne. Kako bi ograničenja u dostupnosti ovih podataka bila prevaziđena Mreža Žene protiv nasilja započela je praćenje suđenja učiniocima ubistava žena u dva slučaja.⁷ Na osnovu preliminarne analize izveštaja sa praćenja suđenja u krivičnim postupcima protiv učinilaca femicida, uočeno je izvesno odsustvo pune i dosledne primene pravne regulative u praksi.⁸

Mediji i femicid

Imajući u vidu da se podaci o femicidu prikupljaju iz medijskih izveštaja pažnja je u velikoj meri usmerena na način njihovog izveštavanja o ovoj temi. Mediji u savremenom društvu predstavljaju prostor za komunikaciju u kome se oblikuju ponašanja i stavovi prema događajima i pojavama koje opažamo u svetu, te kao takvi igraju veoma važnu ulogu u oblikovanju društvenog odnosa prema problemu nasilja prema ženama i njegovom najbrutalnijem obliku femicidu.

⁷ Dva slučaja femicida za koje Mreža ŽPN prati suđenja su: femicid Ž. K. (26 god) koja je usmrćena 02. aprila 2015. godine od strane supruga S. K. (28 god) u naselju Tabane u Jagodini, i femicid J. Š. (29 god) koja je usmrćena 09. marta 2016. godine od strane bivšeg partnera u Požarevcu.

⁸ Detaljan izveštaj "Položaj oštećenih u sudskom postupku" je dostupan na internet stranici Mreže Žene protiv nasilja u publikaciji "Nijedna žena manje": https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/literatura/Nijedna_zena_manje.pdf

Dosadašnja analiza medijskog izveštavanja o muškom nasilju prema ženama u porodično-partnerskom kontekstu (i femicidu) pokazala je da se o ovoj temi najviše govori u nacionalnim, štampanim dnevnim novinama i to kada je reč o ekstremnim oblicima (fizičkog i/ili seksualnog) nasilja. Ukoliko se radi o femicidima ili su akteri javne ličnosti, takvi tekstovi se objavljuju na naslovnim stranama. Izveštava se tek kad se nasilje desi, a slučaj se vrlo retko prati od početka do kraja (Lacmanović & Milanović, 2017). Mediji nam slučajeve femicida predstavljaju kao rezultat različitih stereotipnih okolnosti i uzroka, među kojima su najčešći: neverstvo i promiskuitet žrtve, strast, ljubomora, mentalno oboljenje nasilnika, alkohol, svađa, siromaštvo, gubitak posla, milosrđe, magija i natprirodne sile. Članke o slučajevima femicida prate fotografije žrtve, nasilnika, ali neretko i njima bliskih lica (čak i sa sahrana). Objavljuju se podaci iz privatnog života žrtve koji su nerelevantni za sam opis nasilja, a sve u cilju toga da se ona predstavi kao ona koja je svojim ponašanjem izazvala/provocirala nasilje i pronađe „razlog za ubistvo“. Ukoliko se relativizacija nasilja ne vrši kroz prebacivanje krivice i odgovornosti na žrtvu, onda se pronalaze drugi uzroci među kojima je (posebno zbog velikog broja femicida u partnerskom kontekstu) najčešći strast. Ukoliko ubica nakon što ubije žrtvu ubije i sebe, takvi slučajevi se romantizuju i predstavljaju kroz priču o „Romeu i Juliji“ i tumače kao „izraz ljubavi“ umesto kao izraz mržnje i nasilničkog ponašanja. Ovakvo izveštavanje relativizuje i zamagljuju odgovornost nasilnika i prebacuje krivicu na žrtvu, čineći je odgovornom za sopstvenu smrt. Istovremeno se stigmatizuju i viktimiziraju članovi žrtvine porodice i umanjuje i relativizuje doživljaj stvarnih posledica nasilja, a publika navodi na stav o njegovoj opravdanosti.

O tome dokle su mediji spremni da idu kada je u pitanju privlačenje gledanosti/slušanosti/čitanosti najbolje ilustruju primeri medijske zloupotrebe žrtava nasilja. Jedan od najdrastičnijih zabeleženih primera je rijaliti šou emisija „DNK“ koja se emituje na TV Pink (sa nacionalnom frekvencijom). U ovu emisiju lice se prijavljuje s namerom da se utvrdi da li je u rodstvu sa nekim drugim licem/licima, a u zamenu za besplatan DNK test pristaje da se o njima snimi i emituje priča. Na ovaj način, u aprilu 2015. godine „dat je prostor nasilniku da pred očima javnosti zlostavlja suprugu preispitujući njenu „ispravnost“ u postupku utvrđivanja očinstva nad zajedničkom decom. Emitovanje emisije doprinelo je tome da se nasilje prema žrtvi pojača (u periodu od njenog snimanja do prikazivanja), a dva dana nakon emitovanja nasilnik je ubio žrtvu“ (Mreža Žene protiv nasilja, 2015). Regulatorno telo za elek-

tronske medije koje je dužno da nadgleda i kontroliše izveštavanje medija reagovalo je tek nekoliko meseci nakon što je Mreža Žene protiv nasilja uputila pritužbu (Mreža Žene protiv nasilja, 2015b), istakavši kako nije moguće utvrditi odgovornost pomenutog medija u ovom slučaju (Regulatorno telo za elektronske medije, 2016).

Mediji se gotovo takmiče u opisima brutalnosti i detalja o nasilju koje se dogodilo, te je senzacionalističko i tabloidno izveštavanje o femicidu gotovo sveprisutno. S druge strane, korektno i profesionalno izveštavanje koje ukazuje na razmere problema i podstiče svest o značaju društvene akcije u borbi protiv femicida je u dosadašnjoj medijskoj praksi vrlo retko.

Izveštavanje štampanih medija i njihovih internet portala regulisani su *Kodeksom novinara Srbije* čiju primenu prati Savet za štampu, kome je moguće uputiti žalbe. Ovo telo nema mogućnost izricanja sankcija, a mediji za koje Savet utvrdi da su prekršili *Kodeks* u obavezi su da objave izvinjenje i ispravku u nekom od narednih brojeva. Svakodnevno bi se mogao uputiti veliki broj žalbi kako na izveštavanje o nasilju prema ženama tako i o njegovom najbrutalnijem obliku – femicidu, ali je to neizvodivo zbog činjenice da je kada članak govori o konkretnoj ženi potrebna njena saglasnost za pisanje žalbe. Nadzor, praćenje i sankcionisanje elektronskih medija u nadležnosti je Regulatornog tela za elektronske medije. Mere koje prema *Zakonu o elektronskim medijima* stoje ovom telu na raspolaganju su opomena, upozorenje, privremena zabrana objavljivanja programskog sadržaja, oduzimanje dozvole za pružanje medijske usluge (čl. 28). I pored brojnih primera kršenja zakona kojima je ova oblast regulisana, ovo telo gotovo da se ne oglašava u vezi sa istim. Sve ovo navodi na zaključak da postojanje zakonske regulative i etičkih novinarskih kodeksa nije garancija odgovornog i etičkog izveštavanja.

Ipak, s druge strane, važno je napomenuti da mediji imaju ogroman značaj s aspekta definisanja, praćenja i analize femicida zbog toga što predstavljaju jedini (javno dostupan) izvor podataka o ovom fenomenu. Takođe, oni su značajno doprineli i vidljivosti problema i termina „femicid“, jer se danas ovaj termin mnogo češće upotrebljava nego što je to bio slučaj 2010. godine kada se počelo sa prikupljanjem podataka. Treba dodati i da su u Srbiji takođe zabeleženi i prvi primeri dobre prakse u senzibilisanom i društvenom odgovornom izveštavanju o femicidu. Naime, napravljena je prva emisija na ovu temu „Žrtva ima žensko lice⁹“, autorke Ane Manojlović koja je emitovana na Radio-televiziji Srbije, kao i emisija „Dok nije kasno¹⁰“ Playground produkcije, koja je emitovana na Radio-televiziji Vojvodine.

9 Snimak emisije dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=vfxtKkUfXSQ>.

10 Dok nije kasno – Epizoda, dostupno na: <http://doknijekasno.net/video>.

ZAKLJUČAK

Imajući u vidu neistraženost femicida, te ozbiljnost i nenadoknadive gubitke koje ostavlja u društvu, kao i da u Srbiji i državama regiona i dalje nema zvanične statistike o njemu, trebalo bi ustanoviti telo koje bi se bavilo prikupljanjem, praćenjem i analizom podataka o ovom fenomenu. Ovo je posebno značajno imajući u vidu preporuku UN specijalne izveštačice za nasilje prema ženama Dubravke Šimonović koja je u obraćanju Komisiji za status žena 2016. godine pozvala države članice na uspostavljanje ovih takvih tela (Femicide watch). Prikupljanje i analiza statistike o femicidu neophodna je pre svega zbog toga što utvrđivanje njegove rasprostranjenosti i karakteristika ukazuje na mere koje je potrebno preduzeti da bi se on sprečio i suzbio.

Podaci prikupljeni za punoletne žene, koje imaju prebivalište na teritoriji Republike Srbije, ubijene od strane muškog partnera ili člana porodice pokazali su da je u proteklih 7 godina ubijeno 225 žena. Kao kolateralne žrtve stradala je 41 osoba. Bez majke je ostalo 330 osoba, među kojima su skoro polovina maloletna deca. Najčešći učinilac bio je suprug. Trećina žena ubijena je vatrenim oružjem, a u gotovo isto toliko slučajeva nasilje je bilo prijavljivano nadležnim institucijama pre nego što je žena ubijena. Kada govorimo o prevenciji femicida, od izuzetne je važnosti da ovi prikupljeni podaci ne ostanu mrtvo slovo na papiru, već da se iz njih uči i da nadležne institucije preduzmu sve mere kako bi se sprečilo da i druge žene budu ubijene.

U pogledu prevencije femicida, Srbija, kao i sve zemlje koje su u postratnom periodu, trebalo bi da ima u vidu posledice ratnih dešavanja, posebno rizike od upotrebe (ne)legalnog oružja koje se nalazi u rukama privatnih lica, ali i pružanja profesionalne podrške učesnicima ratova koji se suočavaju sa posttraumatskim stresnim poremećajem i drugim posledicama traumatičnog ratnog iskustva. Sprečavanje femicida vatrenim oružjem zahteva da se neodložno reaguje na svaku prijavu ili sumnju na nasilje i proveru da li nasilnik ima oružje ili pristup oružju, te da mu se isto oduzme. Imajući u vidu da su u nekim slučajevima nasilnici učinili ubistva oružjem njihovih srodnika, preporuka je da se proveru da li lice osumnjičeno za nasilje ima pristup oružju srodnika sa kojim živi u istom domaćinstvu, te da se ono oduzme. Osim toga, neophodan je i stalni nadzor nad posednicima vatrenog oružja i

sprečavanje mogućnosti da nasilnik dobije dozvolu za nabavljanje, držanje i nošenje oružja, a to bi se najbolje obezbedilo doslednom primenom odredaba *Zakona o oružju i municiji*. Dobre prakse u nekim zemljama koje bi mogle biti primenjene i u Srbiji su da se prilikom vraćanja oduzetog oružja nasilniku obavezno pita i žrtva o njenom strahu za sopstvenu bezbednost i to da li učiniocu treba vratiti oružje, a značajno bi bilo i uvođenje prakse da bivša/sadašnja partnerka da saglasnost za izdavanje dozvole za držanje oružja.

U pogledu institucionalnog odgovora i prevencije femicida vrlo je značajno da se u svim slučajevima blagovremeno postupa po podnetim prijavama nasilja, da postoji razmena informacija o prijavljenom nasilju između nadležnih službi i da razmena podataka bude hitna i neodložna (a ne da jedna služba danima čeka na dostavljanje podataka od druge službe), da se vrši procena bezbednosnih rizika, da nadležni primene sve zakonske mere koje im stoje na raspolaganju u cilju zaštite i podrške žrtvi, a ne da se one upućuju da same vode postupke. Osim toga, treba da postoji koordinacija i saradnja između nadležnih službi i evidencija slučajeva nasilja (što predviđa i novi *Zakon o sprečavanju nasilja u porodici*). Preveniranje femicida zahteva i da se utvrdi gde su učinjeni propusti u zaštiti života ubijenih žena, da se disciplinski kazne odgovorni i spreče ponovne greške. Još jedna od aktivnosti na tom polju bilo bi praćenje kaznene statistike i politike u pogledu ishoda sudskih postupaka u slučajevima femicida u smislu toga da li se prava „žrtve i članova/-ica njene porodice“ poštuju, da li se učiniocima izriču adekvatne kazne i u pogledu toga koliko dugo traju ovi postupci.

Mediji bi trebalo da budu svesni da igraju veoma važnu ulogu u oblikovanju društvenog odnosa prema problemu nasilja prema ženama i njegovom najbrutalnijem obliku femicidu. Važno bi bilo da se prestane sa predstavljanjem femicida kao posledica stereotipnih okolnosti i uzroka kao što su: strast, ljubomora, mentalno oboljenje, alkohol, svađa, siromaštvo; da se ne objavljuju podaci iz privatnog života žrtve koji su nerelevantni za sam opis nasilja; te da se prestane sa prebacivanjem krivice i odgovornosti na žrtvu. Regulatorno telo za elektronske medije i Savet za štampu trebalo bi da nadziru, prate i sankcionišu medije u skladu sa zakonskim procedurama koje im stoje na raspolaganju, a sami mediji bi trebalo da nastave da rade na podizanju društvene svesti o femicidu i njegovoj prevenciji, ali da to rade profesionalno, odgovorno i senzibilisano.

FEMICID V SRBIJI: RAZISKOVANJE, ODGOVORI INSTITUCIJ IN MULTIMEDIJSKA PODOBA

Vedrana LACMANOVIĆ
Mreža Ženske proti nasilju, Srbija
e-mail: vedrana@azc.org.rs

POVZETEK

Čeprav femicid, ki pomeni ubijanje oseb ženskega spola, zato ker so ženskega spola, predstavlja resen družbeni problem, prisoten v vseh zgodovinskih obdobjih in področjih, se je zanimanje zanj, njegovo raziskovanje in proučevanje pričelo šele v osemdesetih letih dvajsetega stoletja v Združenih Državah Amerike. Avtorica v prispevku ugotavlja, da je femicid še vedno slabo raziskano področje, podatki o njem so praviloma parcialni in tako neprimerljivi med seboj. Zato je glavni smoter pričujočega prispevka prispevati k bolj jasni definiciji in razumevanju femicida, njegovih manifestacij, vzrokov zanj in posledic, ter posledično njegovega zatiranja in preprečevanja. V prispevku se tako avtorica osredotoča predvsem na vprašanja metod, metodologije in obstoječih omejitev pri zbiranju podatkov o intimnopartnerskem femicidu v Srbiji, na predstavitev ključnih ugotovitev do sedaj narejenih raziskav v Srbiji na tem področju, na povezavo femicida z vprašanjem posedovanja strelnega orožja in vojne v bivši Jugoslaviji, ter na vprašanje institucionalnega odzivanja na ta problem in vpliv medijev na stopnjo družbene senzibilnosti do femicida.

Ključne besede: femicid, umori žensk, nasilje nad ženskami, strelno orožje, mediji

IZVORI I LITERATURA

- Brennan, D. (2016):** Redefining an Isolated Incident. The Femicide Census, Womens Aid, England, 4.
- Burba A. & M. Bona (2017):** Femicide: the Numbers in Europe. Osservatorio balcani e caucaso transeuropa and European. Data Journalism Network, 28. novembar. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Europe/Femicide-the-numbers-in-Europe-184329> (zadnji pristup: 9. 1. 2018).
- Caputi, J. & E. H. D. Russell (1990):** Femicide: Speaking the unspeakable. Ms. Magazine, 1, 2, 9/10, 34–37.
- Corry, J. (1801):** A Satirical Review of London at the Commencement of the Nineteenth Century. By an Observer. London, Kearsley G., Fleet-Street, T. Hurst, Paternoster-Row, Ogilvy and Son, Holborn, R. Ogle, Turnstile, Ogle and Aikman.
- Estrada Mendoza de la Luz, M. (2014):** Estudio de la implementacion del tipo penal de feminicidio en Mexico: Causas y consecuencias 2012-2013. Católicas por el Derecho a Decidir A. C. Apartado Postal 21-264, Coyoacán, 04021. México, D. F., 199.
- Everytown for Gun Safety (2014):** Guns and Violence Against Women – America's Uniquely Lethal Domestic Violence Problem. New York, 4. <http://everytownresearch.org/documents/2015/04/guns-and-violence-against-women.pdf> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).
- General Assembly UN (2013):** Taking Action against Gender-related Killing of Women and Girls, adopted by the General Assembly on 18 December 2013. Resolution 68/191. https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/2010-2019/2013/General_Assembly/A-RES-68-191.pdf (zadnji pristup: 8. 9. 2017).
- Jovičević, M. (2017a):** Ubistvo Olge Lovrić: Pokrenut disciplinski postupak protiv sedam socijalnih radnika zbog propusta. Blic online, 28. 8. 2017. <http://www.blic.rs/vesti/hronika/ubistvo-olge-lovric-pokrenut-disciplinski-postupak-protiv-sedam-socijalnih-radnika/srzfvgb> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).
- Jovičević, M. (2017b):** Ubistva kod centara za socijalni rad – Inspekcija pronašla propuste, istrage još traju. Blic online, 10. 8. 2017. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/ubistva-kod-centara-za-socijalni-rad-inspekcija-pronašla-propuste-istrage-jos-traju/qbtck6j> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).
- Istanbulska konvencija – Konvencijom Saveta Evrope protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011):** Istanbul, CETS No 210.
- Krivični zakonik.** Sl. glasnik RS. br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
- Lacmanović, V. & V. Milanović (2017):** Kako vas žene čitaju? Medijsko izveštavanje štampanih medija o muškom nasilju prema ženama u porodici i partnerskim odnosima iz perspektive žena koje su preživele nasilje. Beograd, Autonomni ženski centar, 14–15.
- Leray, E. & E. Monsalve (2017):** Un crime de féminicide en France? A propos de l'article 171 de la loi relative à l'égalité et à la citoyenneté. La Revue des droits de l'homme [En ligne], Actualités Droits-Libertés, mis en ligne le 10 février 2017, consulté le 22 août 2017. <https://revdh.revues.org/2967> (zadnji pristup: 23. 8. 2017).
- Lukić, M. (2017):** Izveštaj o femicidu u Srbiji za 2016. godinu. Analiza postupanja policije, tužilaštva i centara za socijalni rad. Beograd, Mreža Žene protiv nasilja, 8–10.
- Mathews, S., Abrahams, N., Martin, L. J., Vetten, L., van der Merwe, L. & R. Jewkes (2004):** Every Six Hours a Woman is Killed by her Intimate Partner: a National Study of Female Homicide in South Africa [Report no. 5]. Medical Research Council, Cape Town.
- Mreža Žene protiv nasilja (2015a):** Peticija – Kaznimo promotere nasilja, Beograd, 16. 4. 2015. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/474-peticija-kaznimo-promotere-nasilja> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).
- Mreža Žene protiv nasilja (2015b):** Pritužba Regulatornom telu za elektronske medije zbog sadržaja emisije DNK na TV Pink, Beograd, 15. 4. 2015. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/477-pritužba-regulatornom-telu-za-elektronske-medije-zbog-sadržaja-emisije-dnk-na-tv-pink> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).
- Mreža Žene protiv nasilja (2017):** Saopštenje za javnost: Kaznimo neodgovorno postupanje institucija, 31. 07. 2017. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/651-kaznimo-neodgovorno-postupanje-institucija> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).
- Mouzos, J. (1999):** Femicide: The Killing of Women in Australia 1989–1998. Canberra, Australian Institute of Criminology, Elect Printing, 1.
- Nikolić Ristanović, V. (2010):** Nasilje u porodici u Vojvodini, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova. Novi Sad, 82.
- Novosti online (2017):** Siniša Mali smenio direktorku Centra za socijalni rad u Beogradu, Beograd, 21. 7. 2017. <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:676780-Sinisa-Mali-smenio-direktorku-Centra-za-socijalni-rad-u-Beogradu> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).
- O'hara, M. E. (2017):** Domestic Violence: Nearly Three U.S. Women Killed Every Day by Intimate Partners. <https://www.nbcnews.com/news/us-news/domestic-violence-nearly-three-u-s-women-killed-every-day-n745166> (zadnji pristup: 22. 8. 2017).
- Odluka o ustanovljavanju dana sećanja na žene žrtve nasilja (2017):** Sl. glasnik RS. br. 53/2017.
- Poseban protokol za postupanje policijskih službenika/-ca u slučajevima nasilja u porodici i partnerskom kontekstu (2013).** Beograd, Ministarstvo unutrašnjih poslova.
- Racovita, M. (2015):** Lethal Violence against Women and Girls. In: Alvazzi del Frate, A., Krause, K. & M. Nowak (eds.): Global Burden of Armed Violence 2015: Every Body Counts. Geneva, Geneva Declaration Secretariat, 87.

Regulatorno telo za elektronske medije (2016): Odgovor Regulatornog tela za elektronske medije na pritužbu Mreže Žene protiv nasilja, Beograd, 29. 1. 2016. <http://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/477-prituzba-regulatornom-telu-za-elektronske-medije-zbog-sadrzaja-emisije-dnk-na-tv-pink> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Republički zavod za statistiku (2017): Rezultati izveštaja: Stanovništvo, po velikim starosnim grupama i polu – podaci od 2011. <http://bit.ly/2f7Zcrb> (zadnji pristup: 6. 9. 2017).

Small Arms Survey (2014): Women and Gun Ownership. Small Arms Survey Research Note, 45, 9, 1.

Sorenson, S. B. & D. J. Wiebe (2004): Weapons in the Lives of Battered Women. 94 Am. J. Pub. Health, 1412–1413. <http://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.94.8.1412> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).

Spasić, D. & M. Tadić (2017): Zloupotreba oružja i rodno zasnovano nasilje. Udruženje CENTAR, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd. Novi Sad, Mala knjiga, 28.

Zakon o oružju i municiji (2015): Sl. glasnik RS«, br. 20/2015.

Zakonu o elektronskim medijima (2014): Sl. glasnik RS«, br. 83/2014.

Zakonu o elektronskim medijima (2016): Sl. glasnik RS«, br. 6/2016.

Zakonu o sprečavanju nasilja u porodici (2016): Sl.glasnik RS«, br. 94/2016.

Zaštitnik građana (2016): Četrdeset pet sistemskih preporuka Zaštitnika građana za postupanje nadležnih u slučajevima nasilja nad ženama. Beograd, Zaštitnik građana, 1-2. <http://ombudsman.rs/index.php/2012-02-07-14-03-33/4833-2016-07-28-08-59-32> (zadnji pristup: 12. 9. 2017).

Zorić, J. (2017): Utvrđeni propusti u novobeogradskom Centru za socijalni rad, portal TV N1, Beograd, 17. 7. 2017. <http://rs.n1info.com/a284081/Vesti/Vesti/Utvrdjeni-propusti-u-novobeogradskom-Centru-za-socijalni-rad.html> (zadnji pristup: 9. 9. 2017).